

Cecilia Mihaela POPESCU

***Exprimarea potențialului și a irealului în
latină, franceză și română***

CECILIA MIHAELA POPESCU

***EXPRIMAREA POTENȚIALULUI ȘI A
IREALULUI ÎN LATINĂ FRANCEZĂ ȘI
ROMÂNĂ***

**Editura UNIVERSITARIA
CRAIOVA, 2015**

Referenți științifici:

Prof. univ. dr. dr. h.c. mult. Maria ILIESCU (Universitatea din Innsbruck – Austria)

Prof. univ. dr. Ileana OANCEA (Universitatea de Vest – Timișoara)

Prof. univ. dr. Sanda Reinheimer RÎPEANU (Universitatea din București)

Copyright © 2015 Universitaria

Toate drepturile sunt rezervate Editurii Universitaria

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

POPESCU, CECILIA

Exprimarea potențialului și a irealului în latină, franceză și română / Cecilia Mihaela

Popescu. - Craiova : Universitaria, 2015

Bibliogr.

ISBN 978-606-14-0942-6

Cuvânt înainte

Cartea doamnei Cecilia-Mihaela Popescu – care este teza de doctorat a autoarei – are un subiect foarte interesant, dar și deosebit de dificil, deoarece cere cunoștințe aprofundate de latină, franceză și română în sincronie și, în special, în diacronie. Aceasta înseamnă, de fapt, cunoștințe bune în mai multe limbi și sisteme lingvistice.

O altă greutate care pândește pe îndrăznețul cercetător care vrea să pătrundă în tainele comparației între franceza veche și română, sunt informațiile reduse care stau la îndemână pentru cunoașterea românei din secolul al XVI-lea, unde romaniștii se lovesc mereu de lipsa unei istorii aprofundate a românei vechi.

Dacă cercetătoarea, doamna Popescu, a izbutit să învingă toate aceste greutăți, reușind să scrie o teză care reprezintă o contribuție serioasă la cunoașterea diferitelor mijloace pe care le-a folosit atât latina, cât și franceza și româna pentru exprimarea „potențialului” și a „irealului”, acest lucru se datorează unei munci asidue, demne de admirat.

După cum reiese chiar din titlu, punctul de plecare al lucrării este noematic, pornindu-se de la ideea că în timp ce „potențialul” și „irealul”, opuse „realului”, sunt elemente constante în toate societățile omenești, exprimarea lor diferă: în decursul timpului limba recurge la diferite forme și sisteme, dintre care unele rămân în uz, în timp ce altele dispar și sunt înlocuite de procedee noi. Creativitatea limbii în căutarea unor forme cât mai adecvate în acest domeniu pare inepuizabilă

Primul capitol al lucrării se ocupă astfel de o problemă care ține de filozofia limbajului, și anume, definirea noțiunilor de „potențial” (= POT) și „ireal” (= IR), nerealizate, ipotetice, care se opun amândouă „realului” – concret, realizat.

Cred că mai ales în această problemă lucrarea aduce o contribuție serioasă, arătând că ceea ce se înțelege de obicei prin POT trebuie văzut ca un continuu care se întinde de la Real la Ireal și care cunoaște diferite nuanțe: „posibilul”, „probabilul” și „dubitativul”, legate prin puntea „eventualului” de „ireal”. „Posibilul” și „probabilul” pot fi împărțite în „posibil/probabil neutru”, „posibil/probabil slab” și „posibil/probabil puternic”. În cautarea formelor lingvistice pe care le îmbracă aceste noțiuni, autoarea s-a limitat la aportul sistemului verbal: modurile și timpurile.

Capitolul al doilea se ocupă astfel de exprimarea POT-ului și a IR-ului în latină. În acest domeniu bibliografia este pe cât de bogată, pe atât de neunitară. Articolele diferiților lingviști, de la Chr. Lehmann (1973) până la Marius Lavency (1999), au pus pe rând într-o nouă lumină problematica acestor noțiuni (pag. 59-64). Această situație explică și numărul mare de pagini consacrate în carte limbii latine examinate din faza plautină până în latina târzie.

În latina târzie se remarcă tendința de înlocuire a sistemului ipotetic clasic, bazat pe o serie de reguli de folosire a timpurilor conjunctivului, cu perifraze formate cu participiul viitor activ și pasiv sau cu infinitivul. Acestea din urmă erau realizate frecvent cu semi-auxiliarul HABEO/HABEBAM sau HABUI. Pe de altă parte, în apodoză, apoi și în protază, se introduc treptat forme de indicativ. Încetul cu încetul, se merge către procesul de „gramaticalizare” al viitorului și al condiționalului, când auxiliarul (HABERE) își pierde independența. Astfel se împlinește ciclul sintetic – analitic – sintetic al viitorului francez și

apar formele condiționalului sintetic. Autoarea arată că aceste procese se fac cu totul conform cu fazele teoriei gramaticalizării propuse de Chr. Lehmann.

În capitolul al treilea (segmentul III A), se arată că în franceza veche reprezentarea virtualului este mult mai variată decât cea a actualului (realului), ceea ce este la unison cu o limbă caracterizată prin mulțimea variantelor morfosintactice, contextuale și regionale (p. 208-209). În același timp, se remarcă o specializare a sistemului formal de exprimare a POT-ului și a IR-ului care prezintă acum trei forme fundamentale: viitorul indicativ (inclusiv anumite perifraze aspectuale prospective), conjunctivul și forma în –roie care apare în texte abia în sec. al XII-lea. Atât conjunctivul, cât și forma în –roie (< CANTARE + HABEBAM) se opun indicativului (a se vedea citatul din Foulet, pag. 215).

Interesantă mi se pare concluzia la care se ajunge pentru limba franceză, despre care se arată că:

(1) opoziția „probabil” vs. „improbabil”, „real” vs. „ireal” nu este dezambiguată decât prin context, ceea ce demonstrează încă o dată puternica tendință spre polisemie a acestei limbi și rolul mare acordat contextului pragmatic;

(2) paradigma verbală a condiționalului este dublată de indicativul prezent și, mai ales, de imperfect;

(3) utilizarea frecventă a condiționalului indică o prevalare a „probabilului” asupra „posibilului”.

Situația din limba română este discutată în capitolul III B. Ca și în vechea franceză numărul variantelor în limba română veche este mult mai mare decât în româna actuală. Tot ca în franceză, imperfectul înlocuiește frecvent condiționalul. Limba română excelează însă în actualizarea virtualului printr-un număr remarcabil de forme prospective de viitor și, în cadrul potențialului, printr-o formă specială, „prezumtivul”.

Din concluziile finale (p. 336-339), aș vrea să subliniez ideea că simplificarea situației complicate din latina clasică a început în latina târzie. Încetul cu încetul s-a accentuat tendința de a distinge POT-ul și IR-ul: POT-ul se găsește în zona prospectivului, iar IR-ul în zona trecutului, lipsită de orice „posibilitate” de actualizare.

Cartea doamnei Cecilia-Mihaela Popescu constituie o sinteză extrem de utilă și actualizată a apariției unor noi posibilități de exprimare a potențialului în limbile romanice pe baza datelor furnizate de limbile franceză și română. Cartea ne oferă un studiu original și valoros, atât prin organizarea lui noematică, cât și prin prezentarea istoriei gramaticalizării condiționalului așa cum se deprinde din latina târzie, din franceză și din română. Ea contribuie, de asemenea, la o mai bună cunoaștere a unor aspecte importante ale limbii române vechi.

Noua împărțire a POT-ului așa cum e făcută în capitolul I și urmărită în capitolele care urmează, constituie o rafinare a noțiunii de „potențial” de care va trebui să se țină seama în viitor.

Sunt foarte bucuroasă că prin publicarea de față, excelenta teza de doctorat a doamnei Cecilia Mihaela Popescu vede lumina tiparului.

Prof. univ. dr. dr. h.c. mult. Maria Iliescu,
Universitatea din Innsbruck (Austria)

ARGUMENTUM

Quand le Créateur infini, auteur de toute chose, eut l'idée de créer l'univers, le mode infinitif était sûrement déjà présent en germe, car n'est-ce pas LUI l'origine de toute notion pure et intemporelle et du potentiel sans limites ? Et lorsqu'IL se fit l'hypothèse que s'IL se créait un monde d'êtres vivants, IL pourrait s'amuser à les voir se multiplier, s'aimer et s'entre-tuer, n'est-ce pas qu'IL ne faisait qu'exercer la faculté individuelle dont le mode conditionnel et, à certains égards, le subjonctif sont les reflets ? (Matte: 1992, p. 18, citat de Wilmet: 2001, p. 25).

Lucrarea *Exprimarea potențialului și a irealului în latină, franceză și română*, implică, chiar prin tema sa, o dublă abordare metodologică, (i) în sincronie, pentru a selecta, în planul expresiei, fiecare unitate morfosintactică aptă să concretizeze valorile semantice studiate în cadrul sistemului fiecăreia dintre cele trei limbi aduse în discuție și (ii) în diacronie, această operație metodologică realizându-se atât la nivelul fiecărei limbi abordate, cât și din perspectiva evoluției lingvistice, avându-se în vedere relația parentală, respectiv, de filiație romanică dintre acestea.

Pornind de la latină (v. *Capitolul II*), din perioada latinei clasice – cu toate că în unele cazuri va fi necesar să apelăm chiar la exemple din Plaut sau Terențiu –, și urmând firul istoric care ne conduce inevitabil spre latina târzie unde întâlnim o serie de modificări formale, dar și semantice, semnificative, vom face trecerea spre cele două limbi romanicе: limba franceză (v. *Capitolul III A*), respectiv, limba română (v. *Capitolul III B*). Acestea însă, numai pentru simplul fapt că există un decalaj semnificativ în ceea ce privește evoluția lor în plan istoric, au fost tratate în capitole separate. Însă, la nivel conceptual, se va aplica metoda comparativă, afirmație susținută *ipso facto* chiar de existența capitolului final (v. *Capitolul III*), cu valoare conclusivă, centrat pe modalitățile de gramaticalizare a formelor corespunzătoare noțiunilor de «potențial» și «ireal» (noțiuni pentru care se vor utiliza în text siglele, POT, respectiv, IR). De asemenea, sub aspect diacronic, menționăm faptul că am considerat drept moment final în analiza aplicată fiecărei limbi romanicе perioada cronologică caracterizată prin stabilirea și impunerea unei norme în ceea ce privește modalitățile de exprimare a POT-ului și a IR-ului pentru fiecare sistem lingvistic discutat, ceea ce coincide, în anumite cazuri, cu sfârșitul procesului de gramaticalizare vizat.

Cele două direcții (susceptibile de a fi completate) urmate în această analiză a POT-ului și a IR-ului pot oferi anumite răspunsuri la o întreagă serie de întrebări, și anume:

- **studiul diacronic:** POT-ul și IR-ul prezintă aceeași manifestare formală în latină și în cele două limbi romanicе? Acoperă POT-ul și IR-ul aceleași tipuri de ocurențe și în decursul istoriei fiecăreia din cele trei limbi studiate?

- **studiul contrastiv / tipologic:** Care este „contribuția” condiționalului în ceea ce privește exprimarea POT-ului și a IR-ului, în cazul fiecăreia dintre cele două limbi romanicе studiate? Care este distincția operată în acest sens de franceză sau de română?

Așadar, în căutarea unor astfel de informații se îndreaptă demersul pe care îl propunem în continuare. Răspunsurile posibile la aceste întrebări pot contribui la reducerea cuantumului de abstractizare a noțiunilor de POT și IR, atât din punct de vedere logico-filosofic și, mai cu seamă, lingvistic.

Pe de altă parte, chiar din titlul acestei lucrări reiese cu ușurință dihotomia de tip saussurian: *semnificant* – *semnificat*, în jurul căreia se va organiza și structura ideea centrală a acestui studiu. Încercarea unei/unor definiții clare a celor două valori conceptuale, o încadrare a lor din punct de vedere axiologic, precum și stabilirea unor potențiale relații între ele, toate acestea ne vor conduce la luarea în calcul a unor concepte de natură semantică sau chiar semantico-pragmatică, care vor constitui, de altfel, și criteriile operatorii în analiza celor două valori. În acord cu acestea, se trece apoi în planul expresiei, unde sunt selectate formele încărcate cu un astfel de semantism. Sub acest din urmă aspect, trebuie făcută însă următoarea precizare: dată fiind complexitatea și diversitatea mecanismelor lingvistice¹ care operează în această direcție, am decis limitarea „anchetei” noastre doar la *sistemul verbo-modal* al fiecărei limbi analizate (incluzând adesea și *auxiliarele de modalitate*), în unele cazuri discutând și anumiți operatori lexicali.

Pe întreg parcursul operațional s-a încercat demonstrarea tezei/tezelor „gramaticalizării” (v. *Capitolul III*) în limbă: latina, limbă indo-europeană, prezintă mijloace lingvistice asemănătoare celor din franceză și, respectiv, română, în ceea ce privește exprimarea POT-ului și a IR-ului. Dar, dacă în cazul limbii latine se va observa o încărcare maximală a formelor de expresie a celor două noțiuni, limbile romanice analizate au încercat – urmând legea firească a fiecărei limbi naturale, aceea care vizează claritatea și, prin urmare, simplificarea – o „compartimentare” a acestor concepte atât în plan semantic, cât și la nivel formal.

În concluzie, lucrarea de față se dorește un studiu semantico-gramatical, în sincronia, dar mai ales în diacronia celor trei sisteme lingvistice, în acord cu datele morfosintactice existente. Descrierea sistemelor verbo-modale aparținând atât limbii latine, cât și celorlalte limbi romanice ca fiind structurate în jurul opoziției *realis* – (*potentialis*) – *irrealis*, conduce la ideea existenței universale, noematice a POT-ului și a IR-ului, fapt care favorizează un studiu contrastiv de acest tip, studiu care pune în aplicare, așa cum am menționat anterior, o serie de concepte și de postulate lingvistice, pe care am dorit să le prezentăm în partea teoretică de început. Astfel, *Capitolul I: Potențialul și irealul noematic*, are menirea de a re-constitui cadrul teoretic necesar elaborării unei analize care se dorește pertinentă și coerentă, și, în consecință, de a defini, pornind de la concept la formă(e), POT-ul și IR-ul. Din această perspectivă, *teoriile semantico-logice* racordate la ecourile *in extenso* ale *psiho-mecanicii* guillaumiene, cât și cele *semantico-pragmatice*, vor constitui direcțiile principale urmate de analiza celor două noțiuni.

Mergând așadar pe un drum deja pietruit, a fost oarecum ușor de stabilit un corpus², o bază de exemplificare pentru fiecare sistem lingvistic în parte, majoritatea exemplor

¹ Din acest motiv, coroborat cu perioada cronologică pe care o vizează acest studiu, care se extinde pe mai mult de două milenii, subliniem faptul că s-a dovedit a fi aproape imposibil de „contabilizat” toate faptele de limbă care acționează în exprimarea POT-ului și a IR-ului. De aceea, uneori, pentru menținerea unei fluidități argumentativo-discursive, nu am insistat asupra tuturor aspectelor istorice, etimologice sau formale ale anumitor „realități morfologice” sau chiar structuri sintactice (în special, cele explicite).

² Această afirmație nu este în totalitate valabilă în cazul limbii române vechi, pentru care stabilirea corpus-ului s-a dovedit a fi o sarcină dificil de realizat, având în vedere faptul că majoritatea

fiind preluate³, cu mențiunea de rigoare (majusculele și numerele puse în paranteză la sfârșitul exemplurilor citate indică numele autorului, titlul cărții și pagina, urmate de indicația sursei de proveniență), din lucrările indicate în *Bibliografia Generală*, intenția acestui studiu fiind aceea de a contura, în contrastivitate, o tipologie formală și semantică a POT-ului și a IR-ului pentru latină, franceză și română. Preluarea exemplurilor din diverse studii generale sau monografice a făcut așadar posibilă concentrarea noastră asupra sintetizării aspectelor constitutive și evolutive ale exprimării POT-ului și a IR-ului în cele trei limbi studiate. Sub acest aspect, subliniem faptul că, pe de o parte, vastitatea corpus-ului și, pe de altă parte, necesitatea unei coerențe discursive ne-au determinat să recurgem la numerotarea exemplurilor (cu cifre arabe, puse între paranteze rotunde), încercând ca numărul acestora să nu fie exhaustiv, în cazul fiecărui capitol în parte.

În ceea ce privește tiparul analizei propriu-zise a faptelor de limbă care actualizează POT-ul și IR-ul, în toate cele trei limbi studiate, acesta prezintă construcția tripartită: *structuri implicite – structuri explicite – sistem condițional*. Existența ultimului segment constitutiv poate părea redundantă. Am optat însă pentru această abordare deoarece ne putem servi de acest ultim subcapitol ca mijloc euristic de a sintetiza aspectele fundamentale referitoare la manifestarea discursivă a POT-ului și a IR-ului în cadrul fiecărui sistem lingvistic abordat.

Prezenta lucrare reprezintă teza de doctorat, susținută în noiembrie 2006 și coordonată, cu deosebită competență științifică și generozitate umană, de doamna prof. univ. dr. dr. h. c. mult. Maria Iliescu, către care se îndreaptă, și în acest moment, mulțumirea și recunoștința noastră deplină.

Țin apoi să subliniez contribuția importantă pentru această lucrare a unor romaniști de prestigiu din lingvistica românească, precum: prof. dr. Ileana Oancea (Universitatea de Vest din Timișoara), prof. dr. Sanda Reinheimer-Rîpeanu (Universitatea din București), prof. dr. Adriana Costăchescu (Universitatea din Craiova), prof. dr. Michaela Livescu (Universitatea din Craiova), prof. dr. Gabriela Scurtu (Universitatea din Craiova), care prin recomandările, sugestiile și sprijinul lor ne-au ajutat să ajungem la forma care, azi – după aproape zece ani de la susținere –, vede lumina tiparului.

Doresc, de asemenea, să mulțumesc doamnei prof. univ. dr. Katalin Dumitrașcu (Universitatea din Craiova), unul din referenții tezei și, totodată, unul dintre primii noștri îndrumători pe tărâmul limbii latine și al filologiei clasice.

studiilor de istorie a limbii române sunt centrate pe aspecte de ordin morfologico-etimologic (care nu fac decât tangențial obiectul nostru de cercetare), adesea formele verbo-modale fiind excerptate din context. În ansamblu, dat fiind faptul că majoritatea exemplurilor utilizate în acest studiu au fost extrase din studii generale sau monografice, am considerat că nu este foarte util, cel puțin pentru moment, realizarea unui index al corpus-ului folosit ca bază de exemplificare.

³ Odată cu preluarea exemplurilor au fost acceptate, în general, și traduceri (pentru exemplificările în limba latină și, respectiv, pentru cele în franceza veche și medievală) propuse de sursele de proveniență, în cazul (rar) în care nu există astfel de traduceri, aceasta au fost realizate de către noi.